

Абдраева А.Т., Жаныш кызы А.

**КЫРГЫЗ ЖАНА БАЙЫРКЫ ТҮРК ПРОВЕРБИАЛДЫК
ТҮРМӨКТӨРҮН ДИАХРОНИЯЛЫК ӨНҮТТӨ
САЛЫШТЫРЫП ТАЛДООГО КАРАТА**

Абдраева А.Т., Жаныш кызы А.

**К СОПОСТАВИТЕЛЬНОМУ АНАЛИЗУ
КЫРГЫЗСКИХ И ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПРОВЕРБИАЛЬНЫХ
ФОРМУЛАХ В ДИАХРОНИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ**

A.T. Abdraeva, Zhanysh kyzy A.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF KYRGYZ AND
ANCIENT TURKISH PROVERBIAL GROUPS
IN DIACHRONICALLY ASPECTS**

УДК: 894.2.35/81-112 (575/2)(04)

Макал диасхрониялык лингвистиканын алкагында аткарылды. Учурдагы кыргыз лингвопаремиологиясы синхрониялык гана талаптардын чегинде изилденемкте. Иштин темасынын актуалдуулугу кыргыздын санат сөздөрүнүн байыркы замандарда катталган макал-лакаптар менен конструктивдик-маанилик жактан тыгыз байланышта болушун изилденбей жаткандыгында турат. Макаланын максаты катары М.Кашкари тарабынан жазылып калтырылган учкул сөздөрдү учурдагы кыргыз проverbsалдык мейкиндигиндеги прецеденттик формулалар менен салыштырып, алардын жалпылоочу когнитемаларын ачыктоо тандалып алынды. Изилдөөнүн жүрүшүндө эзелки түрк жана азыркы кыргыз макал-лакаптары түзүлүшү, мааниси боюнча биримдикте каралып, алардын ортосундагы константалык-туруктуу алакалар белгиленди. Мында айрым эскирген сөздөрдүн учурдагы эквиваленттери көрсөтүлдү, байыркы-азыркы прецеденттик формулалардын фонемалык, морфемалык, лексемалык жалпылыктары жана айырмачылыктары аныкталды. Ошондой эле дүйнө элдеринин менталитетине мүнөздүү универсалдык когнитемалардын бар экендиги тастыкталды. Изилдөө теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Негизги сөздөр: паремия, макал-лакаптар, лингвопаремиология, проverbsалдык мейкиндик, прецеденттик формула, когнитема, константалык маани.

Статья выполнена в рамках диасхронической лингвистики. Современная кыргызская лингвопаремиология исследуется в рамках синхронических требований. Актуальность темы работы состоит в не исследованности тесных связей мудрых изречений кыргызов с древними пословицами и поговорками в конструктивно-смысловом аспекте. В качестве цели выбраны сопоставление мудрых слов, напи-

санных М.Кашкари, прецедентными формулами современного кыргызского проverbsального пространства и раскрытие их обобщенных когнитивом. В ходе исследования в единстве рассмотрены строение и смысл древних тюркских и современных кыргызских пословиц и поговорок, отмечены их константно-устойчивые связи. Здесь показаны сегодняшние эквиваленты некоторых устаревших слов, определены фонетические, морфемные, лексические общности и различия древних и современных прецедентных формул. Кроме того, подтверждены наличие универсальных когнитивом, характерных для менталитетов народов мира. Исследование имеет теоретическое и практическое значение.

Ключевые слова: паремия, пословицы, поговорки, лингвопаремиология, проverbsальное пространство, прецедентная формула, когнитивом, константный смысл.

This article is done on the base of diachronically linguistics. Modern Kyrgyz lingvoparemiology does researches in the frame of synchronically requirements. The actuality of this article is: not touched of wise sayings of Kyrgyz people with the ancient proverbs and sayings in constructive aspects. The wise words from M. Kashgari are selected as the aim of the article. The precedential form of modern Kyrgyz proverbsal zone and opening their cognitive. During the research in unity studied the structure and meaning of ancient Turkish and modern Kyrgyz proverbs and sayings, highlighted their constant connections. Here are today's equivalents of some old words, determined phonetic, morphemic, lexical groups and differences of ancient and modern precedential form. It's also proved the universal cognitive which is characterized for world mentality. The research has theoretical and practical meaning.

Key words: paremy, proverbs, sayings, lingvoparemiology, proverbsal unit, precedential form, cognitive, constant meaning.

Лингвопаремиология – учурдагы тил илиминин жаңы тармагы. Ал антропоборбордук лингвистикага тиешелүү. Анын изилдөө предмети болуп паремиялар (макал-лакаптар, учкул сөздөр, табышмактар ж.б.) эсептелинет [2:5-10; 1:8-9]. Лингвопаремиологиянын өңүттөрү, аспектилер, кичи тармактары көп. Аны синхрониялык жана диахрониялык, монолингвалдык, диаллингвалдык жана полилингвалдык, конструктивдик жана когнитивдик-семантикалык алкактарда изилдөөгө болот. Макаланын актуалдуулугу ушул кезге чейин кыргыз паремияларынын диахрониялык, конструктивдик-семантикалык бөтөнчөлүктөрү когнитивдик-тилдик багытта изилденбей келгендиги менен түшүндүрүлөт. Анын максаты катары азыркы кыргыз паремияларын М.Кашкари жазып калтырган орток түрк учкул сөздөрү менен салыштырып сыпаттоо болуп саналат. Ошентип, из макалабызда Кашкарлык (Барскоондук) Махмуд (1029/30-1110/11) жердешибиз каттап калтырган макал-лакаптарды азыркы кыргыз санат сөздөрү менен салыштырабыз.

Анын “Дивану лугати-т түрк” аттуу китеби – түрк тилдери боюнча даярдалган биринчи лексикографиялык эмгек. Анда түрк элдеринин тилдери, тилдердеги бөтөнчүлүктөр, дүйнөгө болгон тилдик көз караш, лингвомаданият, дүйнө тааным, каада-салт, таалим-тарбия, элдердин карым-катышы сыяктуу көп маселелер чагылдырылган [2:3]. М.Кашкари келтирген байыркы орток түрк макалдары кыргыз тилинин фактыларына көп жагынан шайкеш. Аларда байыркы түзүлүш сакталып, биздеги макалдар кийинки өзгөрүүлөрдүн таасири менен бир кыйла оолактап кеткен. Салыштырууларда алгач байыркы мисалдар, кийин кыргызча эквиваленттер берилет.

Кыргызча *Эки төө/нар жөөлөшсө, ортосунда бей ажал чымын өлөт/ Эки нар жөөлөшсө, ортосунда кара чымын өлөт* [3:423-427] деген прецеденттик сөздөр бар. Бул түрк лингвоэтномаданияты үчүн жаңылык эмес. Байыркы түрк урууларында деле ушул макалдардын аналогу болгон: *Икки бугра икашур, отра көөкүн жанчылар* “Эки буура кагышса, ортодо кара чымын жанчылат/Эки буура эгешет, ортосунда кара чымын кырылат”. Мында “Эки башчы (хан/чыгаан/дөө...) чырлашса, алардын астындагы карапайым адамдарга кыйынчылык түшөт” деген маани берилген.

М.Кашкариде *Тай атамса, ат тынур, угул аразса, ата тынур* “Тай ат болсо, ат тынат, уул эрезеге жетсе, ата тынат”. Тай жетилип ат болот, аттын ордун

ээлейт, анын жүгү жеңилдейт, уул жетилип атанын иши, мээнети жеңилдейт. Бул байкоо кыргыз провербиалдык мейкиндигинде жогоркуга окшош эле шөкөттөлөт: *Тай ат болсо, ат тыныгар, уул эр жетсе, ата тыныгар*. Кээде биринчи бөлүгү өзүнчө макал катары да берилет: *Тай атка жетсе, ат азатка чыгат* [3:361]. Бул учурда санат сөз мазмундук жактан күчөйт: *тай - ат* тууралуу айтылганы менен анын маанисинде *уул – ата* катышы деле камтылып калат. Аталган макалды уул атанын ордун басып калганда деле келтирүүгө болот. Бул мисал да макалдарды салыштырганда түзүмү, мааниси боюнча алардын өз ара катышы үч түрдүүчө болушун тастыктайт: 1) толук шайкештик; 2) жарымдай шайкештик; 3) жайылма шайкештик (бир тилде толукталып, такталып, кошумчаланып берилиши).

Жайылма трансформа көп бөлүктүү деле болуп кетиши мүмкүн. Махмуд бабабыздагы *Тай атамса, ат тынур* “Тай ат болсо, ат тынат/тынур” сүйлөм кыргызча провербиалдык мейкиндикте узартылган “чынжыр” түрүндө шөкөттөлүп, ортосуна кошумча сүйлөм-пикирди киргизип да алат: “тай→ат” эки илтиги “тай→кунан→ат” үч илтигине өтүп кетет: *Тай кунанга жеткизет, кунан атка жеткизет, ат мурутка жеткизет* [1:520]. Мында өсүү, өнүгүү, муундардын алмашуусу, кийинки муун мурункулардан алга кетүүсү, мал-мүлктүн көтөрүлүшү, көбөйүшү, жашоо баскычтарынын кеңейүүсү, ыңгайланышы көңүлгө тутулат.

Байыркы макал бир тарабынан жайылып, учурдагы макал башка тарабынан жайылып кетишин да көрүүгө болот. Эски түркчө *Нача житик бичак арса, өз сабын жонумас* “Кандай курч/өткүр/жетик бычак болсо да, өз сабын жонубайт/жонбойт/жонубас”. Кыргызча бул түзүмгө дал келген афоризм бар: *Бычак канча өткүр болсо да, өз сабын жонбойт* [1:194]. Башка вариантта бул макал компрессияланып да берилет: *Бычак сабын кеспейт, кынын кесет* [1:194]. Биринчи бөлүк татаал сүйлөмдү кыскартып берди, экинчи бөлүк бычактын кошумча, башка сапатын белгиледи (*кынын кесет*).

Кыргыздар айтат: *Ташкын суу кечүүсүз болбойт* [3:366]. Бул санат сөз кандай гана деңгээлдеги кыйынчылык, оорчулук, кооптуулук болбосун, адам андан жол таап кетүүгө жөндөмдүү экендигин ырастайт. Эзелки түрктөрдө *Кажынар өзүз качиксиз болмас* “Ташкын/кирген суу кечүүсүз болбойт/болбос” [2:122] деген макал ага туура келет.

Көөнө түрк тилинде *От түтүнсүз болмас, жигит жазуксуз болмас* “От түтүнсүз болбойт/болбос, жигит күнөөсүз/жазыксыз болбойт/болбос” [2:122] деген афоризм болгон. Анын түздөн-түз эквиваленти кыргыздын прецеденттик түрмөктөрүндө учурайт: *От түтүнсүз болбос, жигит жазыксыз болбос* [1:458]. Биз бул жерде эки доордогу макалдардын толук шайкештиги тууралуу айтууга акыбыз бар. Аларды Х кылымдык тилдик диахрония өзгөртө албаган. Айырманы үч үндүү, бир үнсүз тыбыш гана түзүп турат: *у/ы – жазуксуз/жазыксыз, о/а, м/б – болмас/болбос*.

Ушундай шайкештик башка макалдарда деле байкалат. Кыргыздар *Карга карысын ким билет, киши аласын ким табар?* деген арсар суроону беришет. [1:329]. Кайсы жагдайда? Адамдын купул сырын, ички ой-максаттарын, мүдөө-талаптарын билүүгө болбостугун белгилеш үчүн ушул учкул сөздү колдонуубуз. Мындай макал бабаларыбызда да болгон. Аны М. Кашкари учурунда каттап коюп биздин доор жеткизип берди: *Карга карысын ким билер, киши аласын ким табар?* [2:123]. Бул макал кыргызчадан бир аз гана өзгөчөлөнүп турат.

М.Кашкари *Көзүгү узун болса, алик күймас* “Көсөө узун болсо, кол күйбөйт/күйбөс” [2:125] макалын келтирет. Биздин тилде анын үч варианты колдонулат: 1) шайкеш түрү *Көсө узун болсо, кол күйбөйт*; 2) таандык категориясынын 2-жактын жалпылоочу маанилүү жекелик түрү катышкан форма: *Көсөөң узун болсо, колуң күйбөйт*; 3) поэтикалык параллелдүүлүктү түзгөн жайылма түрү: *Көсөө узун болсо, кол күйбөйт, молдо көп болсо, жол тийбейт* [1:383]. Кийинки түзүмдүн эки бөлүгүндө мазмундук барабардык байкалбайт.

Кээде мазмундук шайкештик конструктивдик жактан окшобогон эле макалдарды салыштырууга мүмкүндүк берет. Көөнө түрк тилинде *Жүзга көрма, арзам тила* “Жүзүнө караба, акыл-эсин тиле” [2:127]. Кыргызча *Өңү сулуу – сулуу эмес, акылы сулуу – сулуу* [3:332] аталган макалга мазмундук жактан жакындашат. Түркчө сөз императив маанисинде, кыргызча сөз пикир түрүндө берилген.

Байыркы түрктөрдө *Тайган жүгүргүн тилкү савмас* “Тайган жүгүргүн түлкү сүйбөйт/сүйбөс” [2:127] деген санат сөз бар. Ал кыргызда *Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт* [3:221]. Мында *тайган=ит, жүгүрүк=күлүк* дал келүүлөрү бар. Булардын айырмачылыктарын афоризмдердеги жалпылоочу мааниси

жоюп коет. Мисалдардагы когнитив – “Кубалоочунун шамдагайлыгын качуучу тарап жактырбайт”.

Эски бир макал бар: *Тава мүнүп кой ара жашимас* “Төө минип кой арасына жашынбайт” [2:135]. Мында ашкере, көрүнөө, баарына маалым, эл байкаган ишти, окуяны, абалды жашырууга, бекитүүгө мүмкүн эместик белгиленет. Кыргызча императивде *эчки сөзү* колдонулат: *Төө минип эчкиге жашынба* [3:379]. Кыргыздын дагы бир макалынын диахрониялык булагы бар: *Киши сүйлөшкөнчө, жылкы кишинешкенче/кишенешкенче* [3:259; 1:360]. Бул макалдын архиформасы катары М.Кашкари келтирген *Киши сөзлашуу, жылкы йыжлашуу* “Киши сүйлөшкөнчө, жылкы жытташканча” [2:136]. Бул жерде кыргызча мисалда агглютинация күчөп жана макал узарып кеткенин көрөбүз.

Айрым мисалдарда азыркы макал кыскарып, компрессияланып кеткендигин байкайбыз. Эски түркчө *Коркмуш кишига кой башы кош көрүнүр* “Корккон кишиге кой башы кош көрүнөт” [2:137]. Кыргызча *Коркокко кой башы кош көрүнөт* [3:266] мисалында *киши* сөзү жоюлуп, анын мааниси субстантивдешкен аныктоочко өтүп кеткен (*коркок кишиге* → *коркокко*). Ал эми *Коркконго/коркокко кош көрүнөт* [1:397] варианты үчүн *кой башы* сөз айкашы артыкбаш болуп калган. Бул трансформа параллелдүү сүйлөм менен жалпыланып, көлөмүн чоңойтуп, бирок маанисин күчөтүп, гиперболаштырып да колдонулат: *Коркконго кош көрүнөт, кошогу менен беш көрүнөт* [3:265; 1:394].

Кыргызча үч варианттуу макал *Эки тоо кошулбайт, эки адам кошулат/эки киши көрүшөт/эки эл кошулат* [1:605] байыркы булакка такалат: *Таг тагга кавушмас, киши кишига кавушур* “Тоо тоого кошулбайт/кабылбайт, киши кишиге кошулат/ кабылат” [2:138]. Кыргызча мисалдар ийги, динамикалуу, гипероним (*эл*) менен гипоним (*адам/киши*) субъектилик кызматта келген. Байыркы тилге *адам* сөзү (семит тилдеринен) жакшы кире элек болчу. Эки тараптын (адамдардын, үй-бүлөөнүн, уруунун) өкүлдөрү көп убакыттан кийин учурашса, бирге болсо, куда-анда болсо, достошсо, колдонулчу макал тилдердин ырааттуу байланышын көрсөтүп турат.

Кыргыздарга тиешелүү, вариантташкан, дыйканчылыкка байланыштуу макалдар бар: *Күрүчтүн арты/аркасы/шылтоосу менен күрмөк суу ичет/Шалынын бээнеси менен күрмөк суу ичет* (говорлордо) [1:367]. Булар кайсы жагдайда колдонулат? Кадырлуу, барктуу, колунда бар, мартабалуу кишиге иргешип,

чиркешип алып, анын шылтоосу, көмөгү, шилтөөсү менен күн көргөн бечара жөнүндө сөз болгондо иштейт. Ушундай эле жагдайда эзелки түркчө макал *Бугдай катында саркач сувалур* “Буудайга кошо саркач (карамык) суу ичет/сугарылат” [2:140].

Көөнө түрк макалы *Сүзаган ужка Теңри мүнүз бармас* “Сүзөнөк уйга теңир мүйүз бербейт” [2:142] кыргыз прецеденттик фондунда эки түрдүүчө сакталган: *Сүзөгөн сыйырга Кудай мүйүз бербеген/Сүзөнөк уйга Кудай мүйүздөн айрыган* [1:495]. Лексикалык айырмачылыктарды *уж - сыйыр, Теңри - Кудай*, тыбыштык айырмачылыктарды *уж - уй, мүнүз - мүйүз, бар - бер* уңгулары туюнтат. Сүз уңгусу эки тилде бирдей.

Байыркы *Ики кочңар башы бир ашачта бышмас* “Эки кочкордун башы бир казанда бышпайт” макалы [2:143] кыргызча *Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт/бышпайт* [1:604] учкул сөзүнө дал келет. Анча-мынча тыбыштык бөтөнчөлүктөр бул салыштырууга залакасын тийгизе албайт: эки тилдеги афоризмдер мазмуну, колдонуу жагдайы, лексикалык, грамматикалык курамы боюнча бир бүтүндүктү жаратып турат.

Кыргыз лингвоэтномаданиятында тууганчылык, өз ара ынтымакчылык, колдоочулук маселеси орчундуу орун ээлейт. Аталаш, энелеш туугандар, алардын мамилелерине тиешелүү санат сөздөр бир кыйла. Бир мисал келтирели: *Аталаш алтоо болгуча, энелештен экөө. Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө болсокчу/Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө болгон жакшы/Аталашым, аттан түш, энелешим, ээрге мин* ж.б. [1:93]. Бул мисалдардын мазмундук төркүнү XI кылымда эле колдонулуп жүргөн. М.Кашкаринин сөздүгүндө *Кандаш кума урур, икдиш өрү тартар* “Кандаш тууган урушат, энелеш жан тартат” [2:143].

М.Кашкари келтирген *Йалңус каз өтмас* “Жалгыз каз каркылдабайт” [2:143] макал кыргыз тилинин базасында кенен трансформацияланган жана көптөгөн варианттарга өтүп кеткен. Эски түркчө макалда “Көп каз/бир топ каз гана үндөшө алат” деген маани берилет да, ал жалпы мүнөздөгү “Бир/ жалгыз зат бүтүндүктү түзө албайт” когнитивмасына кирет. Бул константалык мазмун дүйнө элдеринин баарынын эле когнитивдик-менталдык дүйнө сүрөтүнөн орун алган. Ушул константанын кыргызча репрезентативдери эле эптүү эмес: 1. *Жалгыз таруу ботко болбойт*. 2. *Жалгыз дарак токой болбойт*. 3. *Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт*. 4. *Жалгыз*

жыгач үй болбойт, жалгыз жигит бий болбойт. 5. *Жалгыз иттин үргөнү билинбейт, жалгыз кишинин жүргөнү билинбейт*. 6. *Жалгыз өзүз кош болбойт*. 7. *Жалгыз кол түйүн чечпейт*. 8. *Жалгыз кыш там болбос, жалгыз жип кам болбос*. 9. *Бир дарак бакча эмес, бир таиш дубал эмес*. 10. *Бир таиш тоо эмес, бир баш эл эмес* ж.б. [1:236-237;167, 172]. Бардыгы тигил же бул даражадагы жакындык менен жалпы когнитивмага кирет. Байыркы түркчө *Жалгыз каз каркылдабайт/Жалгыз каздын үнү чыкпайт* (экинчи вариант А. Оморовдун которуусунда) кыргызча *Жалгыз иттин үргөнү угулбайт* мисалына жакын: экөөндө тең жаныбарлардын үн чыгаруусу, маалымат алмашуусу, кабарлашуусу тууралуу сөз жүрүп жатат. Бирок баардык мисалдарда адамдардын өз ара мамилеси, алакасы, биримдиги тууралуу сөз болот.

Байыркы *Сув көрмагинча атүкин тартма* “Суу көрмөйүнчө өтүгүнү чечпе” [2:144] макалына кыргызча *Суу кечпей кепичинди/бутунду чечпе//Суу көрбөй өтүк чечпе* [3:355] учкул сөздөрү туура келет.

Махмуд Кашкари келтирген *Көкка сужса, йүзга түшөр* “Көккө/асманга түкүрсө, бетке түшөт” учкул сөз да [2:144] кыргызча окшош эквивалентке ээ: *Асманга түкүрсөн, бетине түшөт/Асманга карап түкүрсөн, бетине түшөт* [1:86]. Мында бир эле гигиеналык жүйөө камтылбаган. Анда сырдуу, сакралдык маани бар. Анткени көпчүлүк түрк элдеринин теологиялык ишениминде бүт дүйнөнүн Жаратуучусу көктө, асманда тургандыгы белгиленет. Ошондуктан бул тыюу формасы нерселик (субстанциялык) гана эмес, ыйыктык да маани-маңызды берет.

Өйдөдө келтирилген мисалдар – түрк элдеринин менталитетин объективдештирген айрым гана учкул сөздөр. Бул жерде түрк элдеринин дүйнө таанымындагы ырааттуу байланыштар жөнүндө айта алабыз. Кыргыз макалдары байыркыларга салыштырмалуу дасыккан, такшалган кеп формулалары катары көрүнөт. Алар көптөгөн трансформаларга жол ачат жана түрдүү элдердин доорго шайкеш учкул сөздөрү менен мазмундук жактан жакындашат. Алар кыргыз ойтутумун изилдөөгө, алардын баюу жолдорун салыштырып талдоого мүмкүндүк берет.

Ошентип, биз бир нече жаңы натыйжаларга ээ болдук.

1. М.Кашкари тарабынан жазылып калтырылган учкул сөздөрдү учурдагы кыргыз провербиалдык мейкиндигиндеги прецеденттик формулалар менен салыштырып, алардын жалпылоочу когнитивмалары

аныкталды.

2. Изилдөөнүн жүрүшүндө эзелки түрк жана азыркы кыргыз макал-лакаптары түзүлүшү, мааниси боюнча биримдикте каралып, алардын ортосундагы константалык-туруктуу алакалар белгиленди.

3. Мында айрым эскирген сөздөрдүн учурдагы эквиваленттери көрсөтүлдү, байыркы-азыркы прецеденттик формулалардын фонемалык, морфемалык, лексемалык жалпылыктары жана айырмачылыктары аныкталды.

4. Ошондой эле кыргыз жана орток түрк макалдарында дүйнө элдеринин менталитетине мүнөздүү универсалдык когнитемалардын бар экендиги тастыкталды.

Адабияттар:

1. Ибрагимов М. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөр [Текст] / М.Ибрагимов. - Бишкек: Б-сыз, 2008. - 640 б.
2. Кашкари М. Ырлар, макалдар, уламыштар жана тил теориясы [Текст] / которгон А.Оморов. - Жалал-Абад, 2016. - 252 б.
3. Койчуманов Ж.Ы. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү [Текст] / Ж.Ы. Койчуманов. - Бишкек, 2012. - 418 б.
4. Мурас, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Жеңи жок, Токтогул жана башкалар. - Фрунзе, 1990. - 447 б.
5. Пермяков Г.Л. Пословицы народов Востока [Текст] / Г.Л. Пермяков. - М.: Лабиринт, 2001. - 624 с.